

УДК 904:73](477.4)

Нечитайло Павло,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ
м. Кам'янець-Подільський
e-mail: *nechitajlo@ukr.net*

ДЕЯКІ ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ КАМ'ЯНОЇ СКУЛЬПТУРИ ПОДНІСТРОВ'Я

Лівобережжя Середнього Подністров'я – регіон, де локалізуються основні знахідки, що входять в канон слов'янської язичницької кам'яної скульптури. Більшість з них, окрім легендарного Збруцького ідола, експонується у відділі старожитностей Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника. Найбільш відомими є фігури з Іванковець та Ставчан. Вони мають виразну антропоморфність, археологічний контекст та широку історіографію. Ці культові комплекси згадуються у більшості робіт присвячених релігії давніх слов'ян. Обидва комплекси були віднесені першовідкривачами до старожитностей черняхівської культури. Ці висновки в подальшому не раз ставились під сумнів.

Іванковецьке святилище досліджувалось у 1950–1952 роках В. Й. Довженком та М. Ю. Брайчевським [1; 2]. Тут було виявлено три кам'яних фігури (рис. 1). Перша фігура – чотирьохграний стовп висотою 1,8 (на момент обстеження був вкопаний в землю, загальна висота 2,3 м) та розміром 37 x 40 см (рис. 1:2). На площинах стовпа були помітні виступи і западини штучного походження, за розповідями старожилів на ньому існували якісь знаки та фігури. З трьох сторін на стовпі збереглись схематичні зображення людських обличь. Найбільш чітко на південному боці – очі і рот показані заглибленнями. На західному боці першовідкривачі пам'ятки навіть бачили бороду.

Друга фігура у вигляді антропоморфної стели (рис. 1: 4). Висота – 2,35 м, ширина – 0,52 м, товщина – 0,38 м. Зображена чоловіча фігура зі схрещеними на грудях руками. У лівій руці

фігури – меч, розміщений від руки навскоси через тулуб. Унизу з правого боку – символ у вигляді тризуба, за В. Й. Довженком, М. Ю. Брайчевським – «знаки Рюриковичів». На момент публікації дослідники відзначали непогану збереженість фігури. Вони були схильні бачити зображення бороди, вусів, складок одягу. Ніс на обличчі, на їх думку, був відбитий зовсім нещодавно.

Третя фігура складається із семи великих уламків (рис. 1: 1). Це чотиригранний, грубо обтесаний кам'яний стовп призматичної форми із зображенням людського обличчя у верхній частині. Висота – близько 4 м, ширина – 0,4 м, товщина – 0,57 м. Виникнення Іванковецького святилища з кам'яними ідолами було віднесено до черняхівської культури. Віднайдені в процесі археологічних досліджень матеріали середини і другої половини I тисячоліття нової ери дозволяли припускати продовження його існування в цей час.

У 1963 р. у с. Ставчани Хмельницької області І. С. Винокур дослідив ще один комплекс з двома кам'яними статуями [4], (рис. 2-4).

Перша у вигляді антропоморфної стели має висоту 1,9 м (рис. 2-3). Ширина її основи 0,52 м, товщина 0,28 м. За описом автора знахідки, це одноликий ідол, що представляє собою фігуру бородатого чоловіка в головному уборі конічної форми. Волосся підстрижене й знаходяться на рівні потилиці. З тильної сторони добре показані спина й плечі. Увігнутої до площини каменю прямою лінією підкреслена рельєфність спини й плечей. Ця лінія закінчується округлістю лопаток і до підстриженого на потилиці волосся не доходить. У нижній частині спини вибите силуетне зображення коня. У руках антропоморфної статуї ріг. Друга кам'яна статуя – підтесаний стовп конічної форми. Він також висічений із брили дністровського вапняку. Висота його 1,2 м; ширина основи 0,7 м. На лицьовій стороні у верхній частині вибите коло (діаметр його 0,24 м.). Конусоподібна статуя так само, як і антропоморфний ідол, лежала долілиць на глибині 0,5–0,6 м. Навколо антропоморфного ідола й конусоподібної статуї на глибині 0,6–0,7 м виявлені залишки древніх вогнищ (рис. 3-4). Вогнища представлені скупченнями обпалених каменів, золи й деревного вугілля. У заповненні вогнищ було знайдено уламки кісток тварин і черепки посуду черняхівської культури.

Діаметр збережених кострищ від 1 до 1,2 м. На всій площі навколо статуй простежені сліди обпаленої землі й прошарок попелу. І. С. Винокур відносив Ставчанське святилище до пам'яток черняхівської культури. Ідоли зі Ставчан та Іванковець інтерпретувались багатьма дослідниками як генетично споріднені зі Збруцьким, однак раннішого часу.

Дністровські антропоморфні ідоли увійшли в знамениту працю Б. О. Рибаків Язичництво Давньої Русі. Автор, посилаючись на дослідження попередників, в цілому погоджувався з їх культурно-хронологічною атрибуцією як черняхівських, однак із застереженням [14, с. 132]. Зокрема, вчений не був впевнений у датуванні та етнічній приналежності окремих ідолів і вважав, що для цього їх самих та місця їх виявлення треба вивчити детальніше. Б. О. Рибаків висловлював зауваження з приводу антропоморфного ідолу зі Ставчан. На його думку, на спині у цього ідола чітко зображена коса, що зустрічається тільки на пізніх половецьких кам'яних бабах. У наступному реченні він слушно зауважує, що проти половецького походження ідола говорить наявність рогу достатку, який половецькі скульптори не зображували [14, с. 132]. Це припущення Б. О. Рибаків щодо коси на спині Ставчанського ідола було пізніше розтиражоване іншими авторами. Втім, як вірно зауважив Р. В. Забашта, Б. О. Рибаків окреслив атрибутивну дилему, проте не вдався до спроби кінцевого її з'ясування. «Між тим, вона вирішується доволі просто, самим натурним обстеженням ідола, що засвідчує: ніякої коси антропоморф не має, на його спині відтворено натомість позовжнє заглиблення, що передає лінію хребта» [7, с. 38]. Тобто, Р. В. Забашта підтвердив спостереження зроблені І. С. Винокуром. Якщо ж ми спробуємо співставити половецькі зображення з косами з монографії С. О. Плетньової [13] зі Ставчанським ідолом, то побачимо наступну картину. В усіх випадках коси на половецьких скульптурах змодельовані посередині висоти голови, одразу нижче лінії шапки чи шолому (рис. 6). У Ставчанського ідола волосся підстрижене, що відображено на скульптурі горизонтальною лінією (рис. 2–3). До речі, така зачіска характерна для готської, варварської моди V–VI століття і зустрічається на антропоморфних зображеннях ранньослов'янського та візантійського кола (рис. 5). Тотожна зачіска зображена на ранньо-

середньовічному дерев'яному ідолі з Янкова [24, s. 135, fig. 10]. Нижче лінії волосся показано трикутник, що розходитьсь в сторони на рівні лопаток і переходить в лінію хребта.

Більш розлогу критику позицій першовідривачів Іванковецьких та Ставчанських ідолів було висловлено у спільній праці І. П. Русанової та Б. О. Тимощука «Язичницькі святилища древніх слов'ян», перше видання якої вийшло у 1993 році [17]. По-перше, автори одразу ж висловили сумніви з приводу зв'язку ідолів з Іванковець та Ставчан з черняхівською культурою. «В зв'язку з повсюдним масовим знищенням ідолів протягом довгого часу і зі звичаєм перенесення їх в інші місця здається дуже сумнівним, що ідол в Іванківцях на Дністрі міг зберегтися на черняхівському поселенні і простояти на своєму місці у вертикальному положенні півтори тисячі років, як вважають його дослідники. Два інших ідоли, знайдених поблизу, були явно перевідкладені – один розбитий селянами і закопаний, інший покладений на межі біля городу. Під час розкопок поруч з ідолами ніяких споруд, окрім кількох ям, звичайних для поселень відкрито не було і немає доказів зв'язку ідола, що стояв з черняхівським шаром» [17, с. 32]. Втім, наприклад, при дослідженні городищ Богит та Звенигород над Збручем автори інтерпретували більшість ям, споруд та вогнищ як культові без якоїсь спеціальної аргументації. В результаті, В. Шиманський [26], а за ним М. І. Петров та Л. С. Клейн [11] піддали їх висновки гострій критиці. Зокрема, критики звертали увагу, що на городищі Звенигород були знайдені предмети християнського культу (хрестики, іконки, енкаліпсії), а людські жертвоприношення більш схожі на жертв раптового нападу на городища [26, с. 292].

На думку І. П. Русанової та Б. О. Тимощука, розкоп закладений І. С. Винокуром в місці виявлення Ставчанських ідолів, не дав кінцевої відповіді щодо їх зв'язку з черняхівським поселенням. Вогнища зафіксовані поблизу ідолів, на їх думку, звичайне явище для поселень, а самі ідоли були вкопані в черняхівський шар і датуються пізнішим часом. Однак, при інтерпретації об'єктів на Крутилівському городищі на горі Звенигород автори вже не були такими критичними і атрибутували як культові більшість ям, споруд та вогнищ пам'ятки [16]. Зокрема, «як жертвник X–XIII ст. була інтерпретована квадратна яма з

кам'яною обкладкою на західному краю площадки городища; майданчик вдовзж валу із залишками горілих дерев'яних пустотілих клітей звичайних для давньоруських городищ XI–XIII ст. як «охоронні вогні капища»; усі оборонні споруди (вали та рови) давньоруського часу визнані не функціональними а ритуальними; майданчик городища, не зважаючи на щільне покриття западинами від об'єктів оголошений «нежитловим»; усе ж городище в сумі інтерпретовано як «городище-святилище кінця X–XIII ст.» [12, с. 171–172].

З приводу Ставчанського атнтропоморфа І. П. Русанова та Б. О. Тимошук повторюють натурно не підтверджену тезу Б. О. Рибаківа про зображення коси на спині [17, с. 33]. На їх думку, додатковим аргументом на користь зближення скульптури з тюркськими, є зображення круглої шапочки, схожої на сферичний шолом а також загальний абрис фігури. Втім, дослідники відзначали, що положення рук та риг характерне для слов'янських зображень. Перерахований набір аргументів переконав їх, що ставчанський ідол було зроблено під сильним впливом кочівників. Хоча, як бачимо, аргументи на користь кочівницьких впливів в ставчанській культурі не можна визнати надійними. Конічні шапки зустрічаються не лише в кочівницькій скульптурі. Є вони на ідолах з Новгорода, Себежа, Альтенкірхена [5, с. 70, рис. 3]. Абрис Ставчанської скульптури: плита з виділеними плечима та головою подібні на більшість атропоморфних стел. Таке вирішення зустрічається і на подібних пам'ятках доби бронзи-раннього заліза.

Розлогу розвідку з приводу Іванковецьких та Ставчанських кам'яних фігур в контексті Збруцького ідола опублікував В. Шиманський [25]. Польський вчений висловив низку суттєвих зауважень, що стосуються інтерпретації, обставин знахідок та методики досліджень і публікації. Зокрема, на його думку, спосіб публікації цих знахідок був далеким від базових стандартів. Також він вважає недостатнім масштаб досліджень, з огляду на важливість знахідок, особливо в Ставчанах і незадовільною методику розкопок. В. Шиманський детально проаналізував не лише самі ідоли з Іванковець, але й усі досліджені першовідкривачами святилища нерухомі об'єкти і археологічний матеріал.

Його бентежило віднесення авторами святилища до старожитностей черняхівської культури з огляду на виявлення кераміки ранньослов'янського часу VI–VII століття, а три з виявлених ям відносились до культури Луки-Райковецької VIII–IX століття [25, с. 99]. Загальний аналіз результатів досліджень не дозволяє, на його думку, об'єднати виявлені хронологічно та культурно об'єкти в єдине ціле – черняхівське святилище. Виходячи з вищеописаного, В. Шиманський зауважив, що культурно-хронологічний характер цієї пам'ятки слід, визначати лише приблизно, передусім шляхом порівняння з іншими пам'ятками цього типу.

Щодо Ставчанського святилища, В. Шиманський висловлював своє незадоволення з приводу польової фіксації пам'ятки та подальших висновків І. С. Винокура. Зокрема, його зауваження стосувались неінформативних креслень перерізу розкопу, невідомої кількості вогнищ (сам В. Шиманський нарахував їх 6, у реконструкції бачимо 4, в публікації загальна кількість не вказана). Аналізуючи антропоморф автор не погоджується з інтерпретацією заглибленої лінії на спині як коси, зауважуючи, що коси на половецьких скульптурах показані як випуклий, рельєфний елемент. Зважаючи на недостатньо ретельну польову документацію, знахідки лише двох невеликих фрагментів кераміки черняхівської культури у вогнищах а також невідомість щодо того, що знаходиться поза закладеним невеликим розкопом інтерпретувати знахідки Ставчанських ідолів слід з великою обережністю [25, с. 101].

Звертався до кам'яної язичницької скульптури Подністров'я і Л. С. Клейн у праці «Восресіння Перуна» [11]. Втім, характер праці дозволив вченому висловити доволі широкі, загальні міркування. І ці міркування доволі тенденційні. Зокрема, аналізуючи зведені таблиці І. С. Винокура та Р. В. Забашти, вчений зауважив, що скульптура першої половини I тисячоліття нової ери, як приналежна черняхівській культурі, мабуть відноситься до старожитностей германців і сарматів. На жаль, автор не навів жодної надійних аналогій антропоморфних ідолів, які визначені як германські чи сарматські. «...перша таблиця різко відрізняється від двох інших: скульптури на ній стовпоподібні, чотириохітні і іноді (Іванківці) багатоликі, тоді як скульптури двох інших

(дійсно слов'янських) відносяться до т.зв. «круглої скульптури» [10, с. 207]. Твердження невірне в принципі, оскільки в першу групу входять як стовпоподібні (Сурженці, Іванківці, Кременна) так і антропоморфні стели (Ставчани, Калюс, Іванківці) [5, с. 66, рис. 1]. В цілому, Л. С. Клейн поділяв думку М. І. Петрова, який вважав, що приналежність кам'яних ідолів слов'янам дохристиянської доби ненадійна, оскільки більшість з них – випадкові знахідки не пов'язані з археологічним контекстом. Цей же М. І. Петров взагалі заперечував традицію існування кам'яних ідолів у слов'ян.

Короткий аналіз деяких зразків кам'яної скульптури Подністров'я був зроблений у статті О. В. Комара та Н. В. Хамайко присвяченій Збруцькому ідолу [12]. Зокрема там, без додаткової аргументації, антропоморфна фігура зі Ставчан названа скіфською [12, с. 168]. А Юрковецький ідол, на їх думку, «зображений не в шапці а в шоломі XIV–XVI ст., що, скоріше, відносить його до категорії паркової скульптури XVIII–XIX» [12, с. 169]. На які саме шоломи і яку паркову скульптуру схожий Юрковецький ідол не повідомляється. На с. 190 скіфськими оголошується не лише ідол зі Ставчан, але й з Калюса. Що споріднює ідоли зі Ставчан та Калюса зі скіфською скульптурою? Це ріг в руках. В іншому вони мало подібні. Скіфська антропоморфна скульптура достатньо добре вивчена [13]. Окрім рогу на ній часто зображуються й інші атрибути: шийна гривна, меч, пояс. Обличчя скіфських антропоморфних статуй зображено поголене, або з вусами, шапок або шоломів, подібних до Ставчанського ідола там теж немає. У регіоні Середнього Подністров'я відомі окремі пам'ятки монументальної скульптури, які інтерпретуються як скіфські, зокрема з с. Березівка [20, с. 166, с. 290] та Нижчий Ольчедаїв [9]. Однак ані іконографічно, ані за технікою виконання вони мало подібні на ідоли зі Ставчан та Іванковець. Втім досліджуваний регіон небагатий на подібні пам'ятки, а вищезгадані збережені фрагментарно, що ускладнює їх культурно-хронологічну атрибуцію.

Велику кількість робіт присвячених дністровській язичницькій кам'яній скульптурі написав Р. В. Забашта [5-10]. Він не погоджувався з інтерпретацією ставчанської скульптури з рогом як

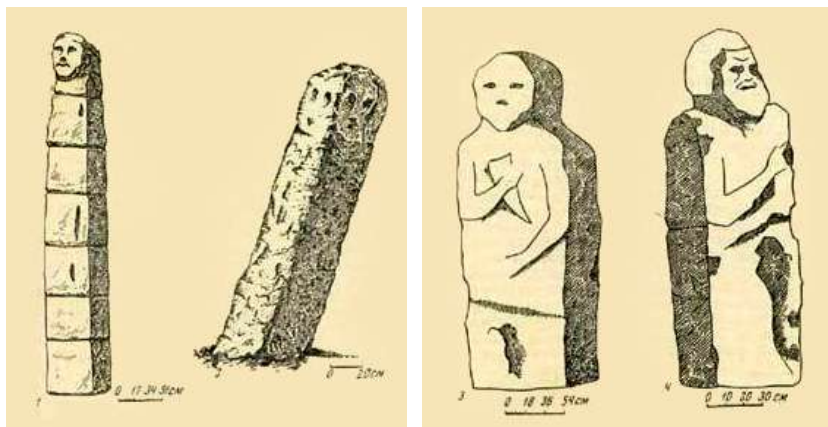
скіфської [10, с. 32], та вбачав античні впливи на язичницьку культуру краю, зокрема, на прикладі пам'яток з Іванковець та Мурованих Куриловець [10]. Ним же були виявлені та опубліковані нововиявлені знаки на ставчаському антропоморфі [7; 9].

В останні роки кількість виявлених антропоморфних ідолів в регіоні суттєво зросла [21]. Однак таких яскравих комплексів як в Іванківцях та Ставчанах не знайдено. Втім суттєво розширено географію знахідок. Особливо цікавою є знахідка ідола на городищі Губин на Волині з ознаками ритуальної християнізації (хрест на лицьовій частині). Він зроблений з граніту, стовпоподібний з личиною. Губинський ідол є найпівнічнішою пам'яткою слов'янської антропоморфної язичницької скульптури [20].

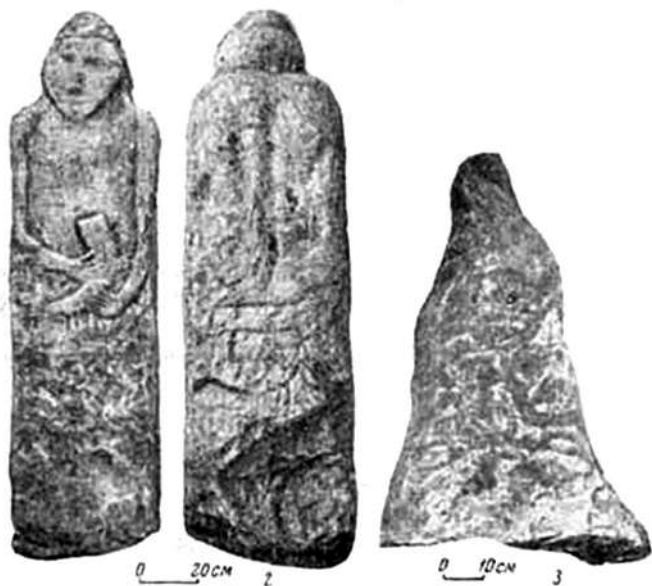
Отже, більшість критиків висловлювали свої зауваження з приводу непереконливого археологічного контексту знахідок кам'яних ідолів та недостатньої кількості аргументів для віднесення їх до слов'янських язичницьких пам'яток. Але антропоморфні стели та стовпи з личинами невідомі у каменерізному мистецтві регіону християнської доби. Кам'яна скульптура Середнього Подністров'я доби палеометалу теж відома і має свої особливості [8; 9; 15; 16]. Також, досі не виявлено аналогічних комплексів з кам'яними ідолами на суміжних територіях, які б отримали надійну культурно-хронологічну атрибуцію. Спроби атрибутувати окремі дністровські ідоли (Калюс, Ставчани) як скіфські, чи пізньокочівницькі не переконливі.

І якщо для стовпоподібних ідолів з личинами аналогії відомі (зокрема, дерев'яні ідоли з Янкова, Волина в Польщі), то для антропоморфних стел з Іванковець і Ставчан не було знайдено аналогій поза дністровським контекстом і запропонованою хронологією. Цікаво, що Шигірський ідол епохи мезоліту теж має вигляд стовпа із зображенням людської голови у верхній частині [22]. Очевидно така форма диктувалась функціональністю та відносною простотою вирішення скульптури, оскільки є спільною для різних історичних епох та територій.

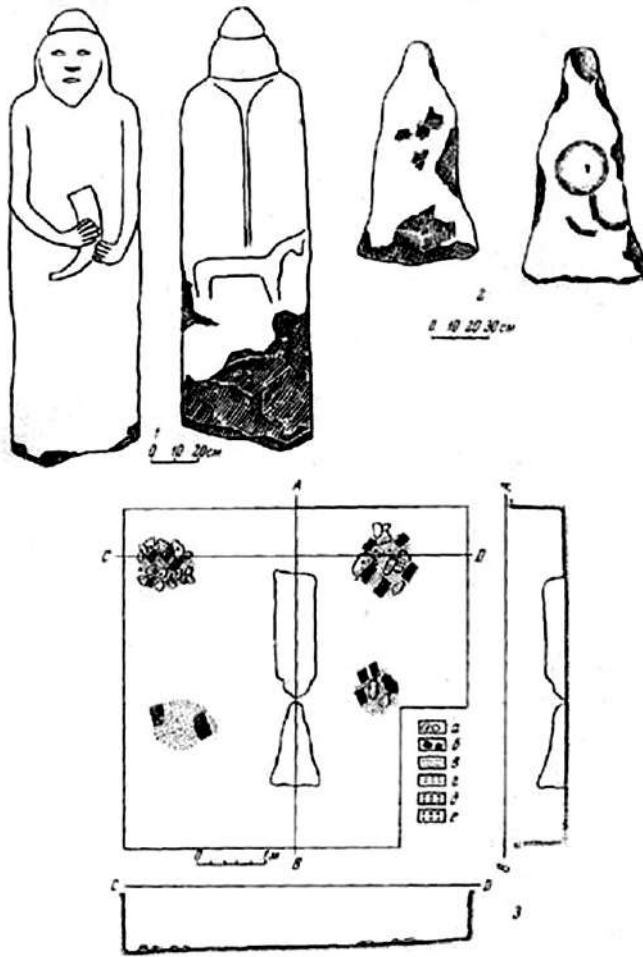
Загалом, для вирішення проблеми інтерпретації та датування язичницької антропоморфної скульптури Середнього Подністров'я потрібно відкриття надійно датованих археологічних комплексів, бажано закритих.

Іл. 1. Кам'яні антропоморфні ідоли:
1, 2, 4 – Іванківці; 3 – Калюс. Малюнки художників Д. Брика
і Ф. Пенюшкевича. За І. Винокуром

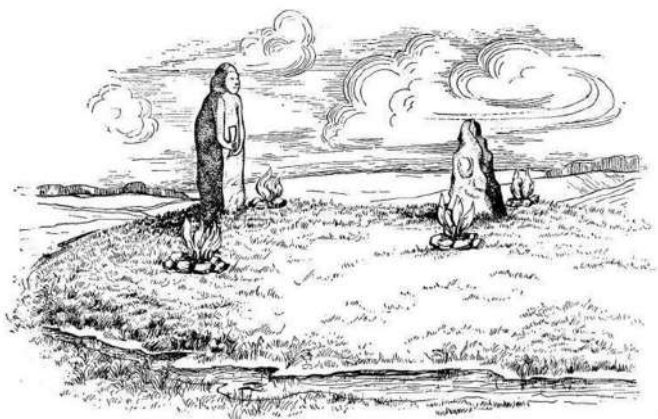
Іл. 2. Кам'яні ідоли із с. Ставчани:
1, 2 – лицьова й зворотна сторони ідола; 3 – лицьова сторона
конічної статуї із солярним знаком. За І. С. Винокуром

Іл. 3. Ідоли зі с. Ставчани (прорис) і план розкопу, де вони були знайдені:

- 1 – прорис лицьової й зворотної сторін ідола;
 - 2 – прорис зворотної й лицьової сторін статуї із солярним знаком;
 - 3 – план розкопу, де були знайдені кам'яні статуї
- Умовні позначки: а – камені; б – обпалена земля;
в – попіл; з – вугілля; д – кістки тварин; з – уламки посудин.

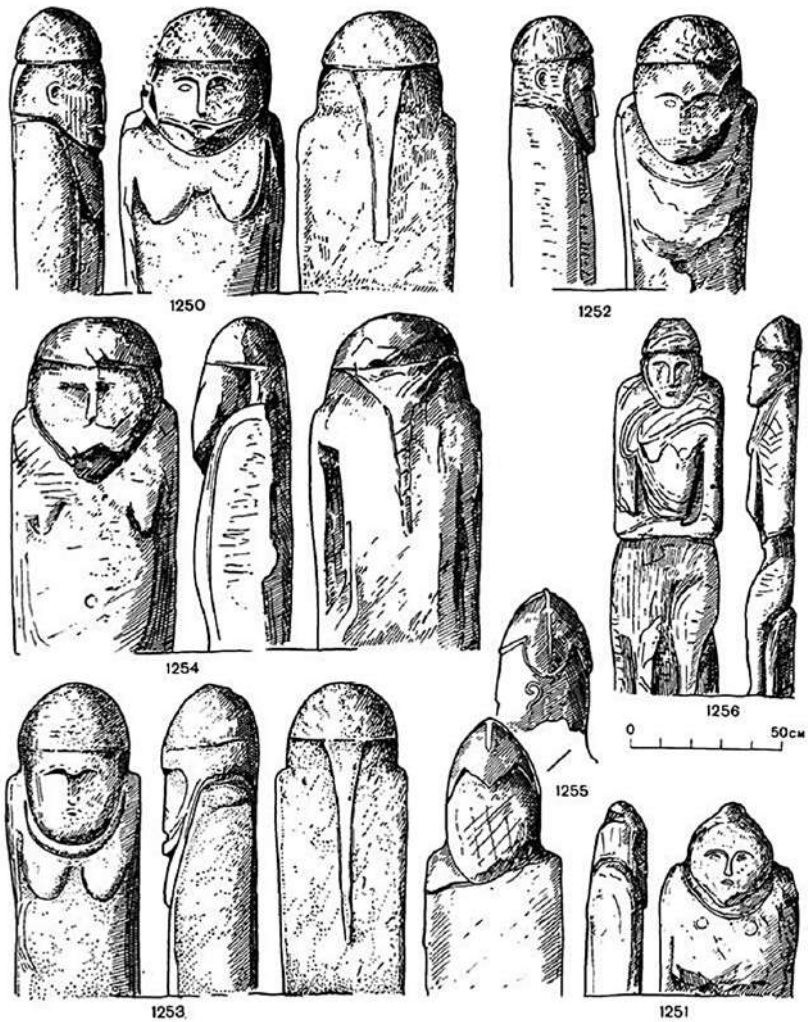
За І. С. Винокуром

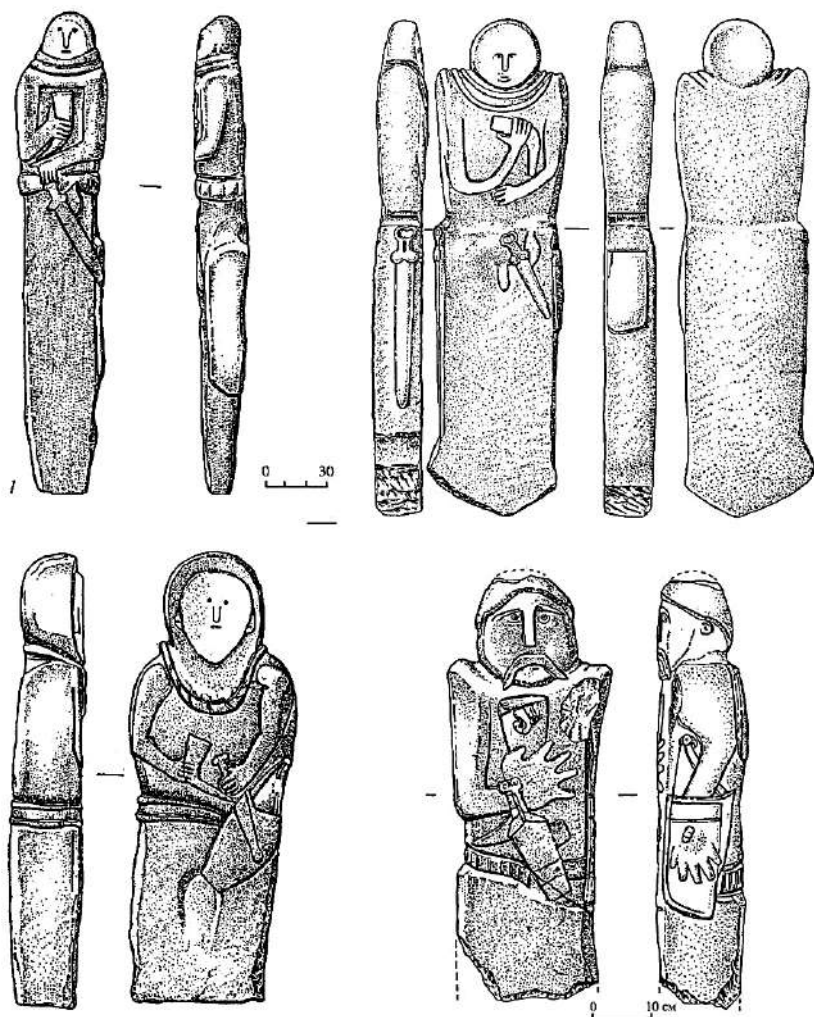
Іл. 4. Язичницьке капище-жертвник в с. Ставчани.
Реконструкція І. Винокура. Художник Д. Брик

Іл. 5. Зразки зачісок слов'ян та варварів на предметах
V-VI століття за Є. Синицею та З. Васіною

Іл. 6. Половецькі кам'яні скульптури
з Саратівського історико-краєзнавчого музею
за С. Плетньовою

Іл. 7. Скіфські кам'яні скульптури
за В. Ольховським

Список літератури

1. Брайчевский М. Ю., Довженок В. И. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1967. № 139. С. 238–262.
2. Довженок В. И. Древнеславянские языческие идола из с. Иванковцы в Поднестровье. *Краткие сообщения истории материальной культуры СССР*. 1952. Вып. XLVIII. С. 136–142.
3. Винокур И. С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья *Материалы и исследования по археологии*. 1967. № 139. – С. 136–143.
4. Винокур И. С., Хотюн Г. Н. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье *Советская археология*. 1964. № 4. С. 210–214.
5. Винокур И. С., Забашта Р. В. Монументальна скульптура слов'ян. *Археологія*. 1989. № 1. С. 65–77.
6. Забашта Р. В. Сакральний комплекс III–IV ст. в с. Ставчанах Хмельницької області: факти, коментарі, спроба нового атрибування». *«Eastern review»*, t. 5: *«Sanktuaria i kult»*, Łodz, 2001. С. 97–111.
7. Забашта Р. В. Ідоли Ставчанського святилища (нові іконографічні факти й історичні паралелі). *Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України*. Збірник тез повідом. та доп. (м. Хмельницький 3 лютого 1995 р.) / редкол.: М. Бандрівський (наук. ред.), Л. Крушельницька, Л. Мацкевич, О. Ситник та ін. Львів, 1995. С. 38–41.
8. Забашта Р. Антропоморфні скульптури палеометалу з теренів Верхньої Наддністрянщини. *Записки НТШ*. – Л., 1998. – Т. ССXXXVI. – С. 227–239.
9. Забашта Р., Білозор В. Скіфська скульптура з району Середньої Наддністрянщини. *Народознавчі зошити*. Львів, 1996. – Зош.1. – С. 30–33.
10. Забашта Р. Скульптура слов'ян – язичників і художня традиція античного світу (до проблеми історико - культурної сув'язі). *Українське мистецтво на переломах епох: Образ. Трансформації. Стиль* : [монографія] / Л. Ганзенко, Р. Забашта, О. Ламонова, І. Міщенко, В. Рубан, Г. Скляренко, О. Сторчай, І. Ходак; ред.: Г. Скрипник, Л. Ганзенко, Р. Забашта; Національна

- академія наук України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського, «Наукова книга», проект. – Київ : Наукова думка, 2021. – С. 18-39.
11. Клейн Л. С Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества. – СПб, Евразия, 2004. 479 с.
 12. Комар А., Хамайко Н. Збручский идол: памятник эпохи романтизма? *Ruthenica*. 2011. №10. С. 166–217.
 13. Ольховский В. С. Монументальная скульптура населения западной части евразийских степей эпохи раннего железа. М.: Наука, 2005. 299 с.
 14. Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния. Москва: Наука, 1974. 200 с
 15. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. Москва: Наука, 1987. 782 с.
 16. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Исследования второго Збручского (Крутиловского) святилища. *Археологические открытия 1985 года*. Москва: Наука, 1987. С. 401–402.
 17. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Языческие святилища древних славян / под. ред. С. А. Плетнёвой. – 2-е изд., испр. Москва: Изд-во «Ладога-100», 2007. 304 с.
 18. Семенчук С. О. Язичницькі скульптури епохи бронзи лівобережної частини Середнього Подністров'я. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. 2010. Вип. 3: До 20-річчя кафедри історії України. С. 172–177.
 19. Семенчук С. О. Про язичницькі старожитності лівобережної частини Середнього Подністров'я. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. 2016. Вип. 9. С. 167–175.
 20. Семенчук С. О. Осередки язичництва лівобережжя Середньої Подністрянщини (ХІ ст. до н. е. – ХІІІ ст. н. е.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю

- 07.00.01 – історія України. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, 2018. 305 с.
21. Семенчук С., Нечитайло П. Сучасні наукові дослідження Губинського антропоморфа. *Археологія & Фортифікація України : зб. матеріалів XI Всеукраїнської наук. практи. конференції / редкол.: О. О. Заремба (голова) та ін. Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С., 2022. с. 98-104*
 22. Савченко С. Н., Жилин М. Г., Тербергер Т., Хойсснер К.-У. Большой Шигирский идол в контексте раннего мезолита Зауралья. *Уральский исторический вестник*. 2018. № 1 (58). С. 8–20.
 23. Синиця Є. Перунові діти. Військова справа слов'ян на початку Середньовіччя. К.: Темпора, 2012. 276 с.
 24. Sokołowska J. Wczesnohistoryczne posągi kamienne odkryte na ziemiach Polski. *Światowit* 12, 1928. s. 113–151.
 25. Szymanski W. Posąg ze Zbrucza i jego otoczenie: lata badań, lata wątpliwości, Przegląd Archeologiczny. 1996. № 44. S. 75–116.
 26. Szymanski W. «Jazyčeskie svjatišča drevnich slavjan», I. P. Rusanova, B. A. Timoščuk, Moskva 1993 : [recenzja]. *Archeologia Polski*, 1997, № 1-2. S. 286–301.